

רבי סעדיה גאון: פילוסוף או תאולוג פרופ' אסתי גולדשמידט-אייזנמן

שיעור 1: רס"ג ודקארט: האם האדם יכול לדעת הכול בכוחות עצמו?

ר' אברהם אבן עזרא (1089-1164) על ר' סעדיה גאון (882-942)

ר' אברהם אבן עזרא, ספר המאזנים (מוסד הרב קוק, תשע"ו) עמ' ו-ז
ר' סעדיה מפיתום ראש המדברים בכל מקום

רס"ג כאמודאי

רס"ג, אמונות ודעות (תרגום קאפח, מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות א, עמ' ד

לבי יחיל על מיני מין האדם ותהמה נפשי לאומתנו בני ישראל, ממה שראיתי בזמני זה, אשר רבים מן המאמינים אין אמונתם צרופה ודעותיהם בלתי נכונות, ורבים ממאמיני השווא מתפארים בהבל, ויש שמתפארים על בעלי האמת והם התועים. וראיתי בני אדם כאלו טבעו בים הספקות, וכבר הציפו אותם מימי הפקפוקים, ואין אמודאי שיעלם ממעמקיהם, ולא שוחה יחזיק בידיהם שיעברום, ויש בידי ממה שלמדני אלהי מה שאסעדם בו, וביכולתי ממה שחננני מה שאסמכם בו, וראיתי שחובה עלי לעזורם בכך, ומוטל עלי להנחותם לכך. וכעין מה שאמר החסיד (ישעיהו נ, ד): "אדוני ה' נתן לי לשון

למודים לדעת, לעות את יעף דבר, יעיר בבקר בבקר, יעיר לי און לשמוע כלמודים". על אף שאני מכיר קוצר חכמתי מלהגיע לשלמות, ומודה בחוסר ידיעתי מלהיות תמה, ואיני יותר חכם מבני דורי, אבל כפי יכולתי וכפי השגת שכלי.

מהם מקורות הידיעה?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ה, עמ' יז-כג

ראוי שנזכיר המובילים אל האמת והמביאים אל הנכון, אשר הם מקור לכל מדע, ומבוע לכל ידיעה, ונדבר בהם במדה המתאימה להיאמר במבוא ספר זה. ונאמר, שהם שלושה מובילים,

האחד ידיעת הנראה, והשני ידיעת השכל, והשלישי ידיעת דבר שההכרח מחייב אותו. ונסמך לזה פירוש אחד אחד מן היסודות הללו:

ונאמר כי ידיעת הנראה הוא מה שהשיג האדם באחד מחמשת החושים, או בראות או בשמע או בריח או בטעם או במשוש.

אבל ידיעת השכל הוא מה שמתחייב בשכל האדם בלבד, כגון חשיבות האמת וגנות הכזב.

אבל ידיעת ההכרח הוא דבר אשר אם לא יאמת אותו האדם יתחייב לבטל מושכל או מוחש, וכיון שאין דרך לביטולו הרי מחייבו הדבר לאמת אותו העניין. כמו שאנו נאלצים לומר שיש לאדם נפש אף על פי שאין אנו רואים אותה כדי שלא נבטל פועלה הגלוי, ושיש לכל נפש שכל אף על פי שאין אנו רואים אותו כדי שלא נבטל פועלו הגלוי.

ושלושת היסודות הללו מצאנו רבים מבני אדם מכחישים אותם: מעטים מהם מי שהכחיש את היסוד הראשון, ונזכירם במאמר הראשון מספר זה ונשיב עליהם, ובהכחישם היסוד הראשון הרי הכחישו גם את השני והשלישי כי הם בנויים עליו. ויותר מהם מי שהודה בראשון והכחיש השני והשלישי, ונזכיר גם דבריהם במאמר הראשון ונשיב עליהם. ויותר מן הכל מי שהודה בשני היסודות הראשונים והכחיש את השלישי. וסבת שנויי כמותם בכך, מפני שהמדע השני יותר נעלם מן הראשון, וכך השלישי נעלם יותר מן השני, וההכחשה מצויה בנעלם יותר מן הגלוי.

יחס המסורת אל המדע

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ה, עמ' טו

אבל אנחנו קהל המייחדים אנו מאמנים שלושת המובילים הללו אשר למדע, ומוסיפים עליהם עוד מוביל רביעי, והוא אשר למדנוהו באותן השלושה ונעשה לנו יסוד, והוא נכונות המסורת האמיתית, לפי שהוא בנוי על ידיעת החוש וידיעת השכל, כמו שנבאר במאמר השלישי מספר זה.

ונאמר כאן, כי הידיעה הזו, כלומר המסורת האמיתית וספרי הנבואה, מאמנים לנו שלושת היסודות הללו שהם ידיעות נכונות...

ואחר כך הודיענו שכל המדעים בנויים על מה שאנו משיגים בחושינו אשר הזכרנו, ומסתעפים מהם ונלמדים בהם... ואחר כך אימת לנו את המסורת הנאמנה שהיא אמת.

שימוש זהיר במקורות הידע

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ה, עמ' יז-כג

וכיון שכבר הזכרנו ארבעת היסודות הללו, צריכים אנו לבאר היאך ללמוד בהם.

ונאמר בידיעת החוש - שכל מה שהושג בחושינו הברור באמצעות הקשר אשר בינינו לבינו, צריך שנדע שהוא כפי האמת כמו שהשגנוהו, ואין בכך ספק אחרי שנשכיל להבדיל את הדמיונות, שלא נטעה בהם כאותם האנשים אשר קבעו כדעה שהצורה הנראית בראי שהיא צורה שנוצרה שם באמת, בעוד שאינה אלא סגולת הגופים המצוחצחים שמחזירים כל צורה שכנגדם. ולא כאותם האנשים אשר הניחו כי הקומה הנראית מוחזרת במים יש לה אמיתות שנוצרה באותו העת, ואינם יודעים כי סיבת הדבר הוא אם היה המים יותר עמוק בשיעורו משעור אורך הקומה. וכאשר נישמר מאלה ומכיוצא בהם, תהיה ידיעת המוחשים נכונה, ולא יטעה אותנו הדמיון...

אבל המושכלות - הרי כל מה שיצטייר בשכלנו הבריא מכל לקיון היא ידיעה אמיתית שאין בה ספק, אחרי שנדע כיצד לעיין, ואחרי שנשלים את העיון ונישמר מן הדמיונות והחלומות...

אבל ההכרחיים מן המדעים - הרי כאשר משיג חושנו דבר מה ונתאמת לו, ולא נוכל לקבוע אותו הדבר בלבנו כדעה אלא עם קביעת דברים אחרים עמו, הרי חובה שנקבע בדעתנו את כולם, והנה הבודד מהם היחידי, הרי אם ראינו עשן ולא ראינו את האש אשר ממנה נולד אותו העשן, חייבים אנו לדעת שאש מצויה על ידי מציאות העשן, כי לא יתכן זה אלא על ידי זה. וכן אם שמענו קול אדם מאחורי כותל,

חייבים לדעת שהוא מצוי, כי לא יהיה קול אדם אלא מאדם מצוי... וכאשר יבחן במבחנם וישקול במשקלם, יהיה גם הוא נכון ומקובל וננהג על פיו. וכך בענייני המסורת הנאמנה, כלומר ספרי הנבואה. ואנחנו עתה, כאשר נצטרך לבסס אמתות דבר על ידי המדע ההכרחי, צריכים להשגיח עליו מחמשה דברים הללו המבטלים אותו, והם: שלא יהא דבר זולתו מקיים אמתות המוחש, ושלא יהא זולתו מקיים אמתות הידוע, ושלא יהיה מבטל דבר אמיתי אחר, ושלא יהא מקצתו סותר את מקצתו, כל שכן אם היה נכנס ביותר רע ממה שהרחיק. וכל זה אחרי ההשגחה על המוחש והמושכל בדרכים שביארנום. נמצא שהם שבעה עניינים, עם המתניות במלאכת העיון עד השלמתו - אז יצא לנו האמת הנכון.

וכאשר יבא זולתנו לטעון במדע ההכרחי, נבחן את דבריו בשבעה אלה, וכאשר יבחן במבחנם וישקול במשקלם, יהיה גם הוא נכון ומקובל וננהג על פיו. וכך בענייני המסורת הנאמנה, כלומר ספרי הנבואה. אלא שאין כאן המקום לבאר בו סוגיהם, וכבר ביארתי ממנו חלק בהרחבה בהקדמת פירוש התורה.

שיעור 2: לשם מה נחוצה התגלות? רס"ג כהונה כלאמי

האם העיון גורם לכפירה?

רס"ג, אמונות ודעות (תרגום קאפח, מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ו, עמ' כג-כד

ואם יאמר אדם: היאך נשליט עלינו את העיון במדעים ודיוקים, עד שנקבעם לנו לדעה כפי שיתכוננו ויתאשרו, והרי בני אדם מכחישים מלאכה זו, ובעיניהם העיון מביא לידי כפירה ומוציא אל האפיקורסות? אומר: אין זה אלא בעיני המוניהם, כמו שאתה רואה המוני הארץ הזו חושבים שכל מי שהלך אל ארץ הודו מתעשר; וכמו שאומרים על מקצת המוני אומתינו שהם חושבים שיש דבר כעין תנין הבולע את הירח, והוא הליקוי; ועל מקצת המוני הערבים שהיו חושבים שכל מי שלא ינחרו נאקה על קברו יבוא בתחייה רגלי; ודומה לאלה רבים, ממה שמעוררים צחוק.

ואם יאמר הרי גדולי חכמי ישראל הזהירו מזה, ובפרט העיון בראשית הזמן וראשית המקום, והוא אמרם: "כל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו כאלו לא בא לעולם, מה למטה מה למעלה מה לפנים מה לאחור"?

נאמר בעזרת הרחמן, כי העיון האמיתי לא יתכן שימנעונו ממנו, והרי בוראנו כבר צונו עליו עם המסורת האמיתית. כאמרו: "הלא תדעו הלא תשמעו הלא הוגד מראש לכם הלא הבינותם מוסדות הארץ" (ישעיהו מ, כא). ואמרו החסידים זה לזה: "משפט נבחרה לנו נדעה בינינו מה טוב" (איוב כד, ד), וכפי שיש לחמשת האנשים בזה, כלומר איוב ואליפז ובלדד וצופר ואליהוא מאמרים רחבים.

האם על ידי שמירת התורה האדם קיים את כל חובותיו כלפי האל?

רס"ג, הקדמה לפירוש התורה, בתוך: חומש תורת חיים (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), חומש

בראשית, עמ' ג

ודע אתה המעיין בספר הזה כי עם גודל ערכו ויקר מעלתו עד שאין להשוות אליו אפילו שאר ספרי הנבואה... בכל זאת אין בני אדם רשאים לחשוב שאין לו יתעלה ויתרומם דרישה מהם זולת הכתוב בו, אלא צריכים לדעת שיש לו עליהם שתי דרישות אחרות. האחת קודמת לתורה, והיא ההוכחה השכלית אשר בה ידע האדם שכל העצמים הנראים וכל שאר הנישגים בחוש חדשם הנצחי, שאין לו ראשית ולא

תכלית, ושהוא אחד, ואין דומה לשום דבר מכל הנמצאים, ואין בהם הדומה לו, שהוא החכם יודע מה שיהיה קודם שיהיה, ושהוא הבורא בורא כל מה שירצה בלי חומר, ושהוא צדיק לא הטיל על עבדיו דבר אשר לא יוכלו שאתו, וכן שאר יסודות האמונה הנלמדים במופתים שכליים כגון המצות השכליות, מהם הצדק והיושר. ואמנע מלהביא בספר הזה כי לא כתבתיו לעניינים אלה.

חקירה עם חגורות בטיחות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ו, עמ' יד-כה

אבל מנעו מלהניח ספרי הנביאים בצד, ולהחזיק במה שייראה לכל אחד ואחד מדעת עצמו, בהעלותו במחשבתו עניני ראשית המקום והזמן. כי מי שמעיין באופן זה, אפשר שיכווין אל האמת ואפשר שיטעה. ועד אשר ישיג את האמת הרי הוא ללא אמונה. ואפילו אם יגיע אל האמונה, אין בטחון שלא תעקר ממנו בגלל איזו טעות שתיראה לו ותפסיד לו דעותיו, והרי כולנו מסכימים שהעושה כן טועה, ואף על פי שהוא בעל עיון.

אבל חוקרים אנו קהל בני ישראל ומעיינים שלא בדרך הזו, והיא אשר אזכירה ואבארה. דע, יחנך ה' אתה המעיין בספר זה, כי מה שאנחנו חוקרים ומעיינים בענייני אמונתנו הוא לשני עניינים: האחד כדי שיתאמת לנו בפועל מה שידענו מפי נביאי ה' בידיעה. והשני כדי שנשיב לכל מי שיטען עלינו בענייני אמונתנו.

כי ה' יתברך ויתעלה לימדנו כל מה שנחוץ לנו בענייני אמונתנו באמצעות נביאיו, אחרי אשר אימת להם את הנבואה אצלנו על ידי האותות והמופתים, אז צונו שנדע אותם העניינים ונשמרם. והודיעם כי כאשר אנו מעיינים וחוקרים, יוציא לנו העיון האמיתי השלם בכל דבר ככל אשר הודיענו בדברי שליחיו, ונתן לנו בטחון שלא יתכן שתהא נגדנו הוכחה מצד המכחישים את דתנו, ולא טענה מצד המפקפקים באמונתנו.

מה הטעם בעיון?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ו, עמ' כז

ובהכרח צריך לספח לעניין זה דבר שאין לעבור מעליו, והוא שנשאל ונאמר: אם כל עניני הדת יושגו בחקירה ובעיון הנכון, וכפי שהודיעם ה', מה היא נקודת החכמה שנתנם לנו בדרך הנבואה, ועשה על כך מופתי האותות הגלויים לא המופתים השכליים? ונשיב בסיוע ה' יתעלה התשובה השלמה ונאמר, מפני שידוע לפני החכם שהלימודים הנלמדים על ידי העיון לא יגיעו לשלמותם אלא בזמן

ממושך, ושהוא אם יפנה אותנו אליהם בידיעת הדת, היינו נשארים זמן רב ללא דת, עד אשר תשלם לנו המלאכה ויסתיים העסק בה. ואפשר שרבים ממנו לא תשלם להם המלאכה מחמת חסרונם, ויש שלא יסתיים לו העסק בה מחמת קוצר רוחו, או שישתלטו עליו הספקות ויביאוהו במבוכה ויעצרוהו. ולפיכך שיחרר אותנו יתהדר ויתרומם מיד מכל הטרדות האלה, ושגר אלינו את שליחו, ומסרם לנו בדרך הודעה, והראנו בעינינו עליהם אותות ומופתים מה שלא ישלוט בהם ספק, ולא תמצא שום דרך לדחייתם...

ונצטוונו לעיין לאיטנו עד אשר יושג לנו הדבר בעיון, ולא זזנו מאותו המעמד, עד אשר נתקיימה לנו ההוכחה בו, ונתחייבנו להאמין דתו במה שראו עינינו ושמעו אוזנינו. ואף אם ימשך זמן עיונו בו עד אשר ישלם העיון אין בכך כלום, ומי שפגר בכך בגלל איזה מעצור לא יישאר ללא דת, אף הנשים והקטנים ומי שאינו מטיב לעיין הרי דתו שלם ומגובש, לפי שכל בני אדם שווים במדעים המוחשיים.

רס"ג ו"המדברים" בעיניו של הרמב"ם (1138-1204)

רמב"ם, מורה הנבוכים (מהד' שוורץ, אוניברסיטת תל אביב, 2002), כרך א, עמ' 186-190

אשר לדיונים המועטים מזעיר שתמצא על עניין ייחוד ומה שקשור בעניין זה אצל מקצת הגאונים ואצל הקראים – הרי אלה דברים שקיבלום מן ה"מדברים" שבקרב המוסלמים, והם מועטים ביותר ביחס למה שחיברו המוסלמים בענין זה...

דע שכל מה שאמרו המוסלמים לגבי עניינים אלו... הכל דעות הבנויות על הנחות יסוד. הנחות יסוד אלה לקוחות מספרי היוונים והסורים אשר ביקשו לחלוק על הפילוסופים ולהפריך את טענותיהם. הסיבה לכך היתה שכאשר הדת הנוצרית כללה את האומות האלה... ודעות הפילוסופים היו נפוצות באותן אומות ומהם צמחה הפילוסופיה... ראו חכמי אותם דורות... כי את הטענות האלה סותרות הדעות הפילוסופיות סתירה רבה וברורה. לכן צמחה אצלם חוכמת ה"כלאם" הזאת.

הם החלו לקבוע הנחות יסוד המועילות להם באמונתם, ולטעון טענות נגד דעות אלה ההורסות את עיקרי תורתם... קיצורו של דבר, כל ה"מדברים" הראשונים מבין היוונים שהתנצר ומבין המוסלמים, אינם הולכים בהנחות היסוד שלהם מלכתחילה בעקבות מה שנראה מן המציאות, אלא הם מתבוננים כיצד ראוי שתהא המציאות כדי שממנה תהיה ראייה לאמיתות דעה נתונה או שלא תסתור אותה...

כאשר עיינתי בספר ה"מדברים" האלה ככל שעלה בידי, כשם שעניינתי בספרי הפילוסופים גם כן לפי כוחי, מצאתי את דרכם של ה"מדברים" כולם דרך אחת במין... כאשר התבוננתי בדרך זו סלדה נפשי ממנה סלידה רבה מאוד...

שיעור 3: **מבנה ותוכן בספר אמונות ודעות:** **בין תיאולוגיה למדע**

מבנה ספר אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (תרגום קאפח, מוסד הרב קוק, תשנ"ג) הקדמה, אות ח, עמ' לא-לב

וכיון שכבר הגיעו הדברים עד כאן, נראה לי להזכיר עניני הספר ומספר מאמריו, ואחר כך אחל ביאוריהם. ואקדים להזכיר בפתיחתם מה שנאמר בדבר הנבואה, ואחר כך אביא עליהם מופתים שכליים כפי שהקדמתי. ואומר שאני עשיתי מאמרי ספר זה עשרה.

המאמר הראשון: שהעולם וכל אשר בו מחודש.

המאמר השני: שהבורא יתרום ברוממותו אחד.

המאמר השלישי: שיש לו יתעלה צווי ואזהרה.

המאמר הרביעי: במשמעת ובמרי.

המאמר החמישי: בזכיות ובעונות.

המאמר השישי: בנפש, ומצב המות, ומה שאחריו.

המאמר השביעי: בתחיית המתים.

המאמר השמיני: בישועת בני ישראל.

המאמר התשיעי: בגמול ובעונש.

המאמר העשירי: במה שטוב לאדם לעשות בעולם הזה.

ואתחיל בכל מאמר במה שהודיענו אלהינו, ובמה שמחזקו מן המושכל, ואביא אחריו היאך היא בו שטת החולקים עלינו מכל מי שידעתי עליו, ואזכיר דבריו ומה שיש להשיב עליו, ואסיים בראיות הנבואיות אשר לאותו עניין השייך לאותו המאמר.

מבנה שני המאמרים הראשונים של אמונות ודעות – בעיני הרמב"ם

רמב"ם, מורה הנבוכים (מהד' שוורץ, אוניברסיטת תל אביב, 2002), כרך א, עמ' 190

זו היא דרכו של כל "מדבר" מבין המוסלמים בכל הנוגע לעניין זה, וכן המחקים אותם מעדתנו אשר הלכו בדרכיהם. אופני הבאת הראיות שלהם והנחות היסוד שלהם להוכחת חידוש העולם או להפרכת קדמותו – שונים, אבל הדבר המשותף לכולם הוא שהם מוכיחים תחילה את חידוש העולם, ומתוך שהוא מחודש – מתאמת שהאלוה נמצא.

כאשר התבוננתי בדרך זו סלדה נפשי ממנה סלידה רבה מאוד, וראוי לה שתסלוד, שהרי כל מה שטוענים שהוא הוכחה מופתית לחידוש העולם יש לגביו ספקות, ואין זאת הוכחה מופתית חותכת, אלא בעיני מי שאינו יודע את ההבדל בין ההוכחה המופתית, הוויכוח וההטעאה. בעיני מי שידע מלאכות אלה הדבר ברור ומחזור שבכל הראיות האלה יש ספקות, והשתמשו בהן בהנחות שלא הוכחו הוכחה מופתית.

מבנה שני השערים הראשונים בספר אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר ראשון, אותיות א-ב, עמ' לה-מ

אומר, כי אלהינו יתעלה הודיענו שכל הדברים מחודשים, ושהוא חידשם לא מדבר, כמו שאמר: "בראשית ברא אלהים" וגו' (בראשית א, א), ואמר עוד: "אנכי ה' עשה כל נטה שמים לבדי רקע הארץ מאתי" (ישעיה מד, כד), ואימת לנו את זה באותות ובמופתים ולכן קבלנוהו.

ואחר כך עיינתי עניין זה האם יתאמת על ידי העיון כמו שהתאמת על ידי הנבואה, ומצאתיו כן מכמה פנים, אקצר מכללם ארבע ראיות... וכאשר התברר לנו בירור גמור שכל הדברים מחודשים, חקרתי אחרי כן, האם אפשר להיות שהם עשו את עצמם או שלא יתכן שיעשם אלא זולתם. ובטל לדעתי שיהו הם בראו את עצמם מכמה פנים...

לשם מה ברא האל את העולם לפי רס"ג?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר ראשון, אות ד, עמ' עה

ושמא יחשוב לאיזו סיבה ברא הבורא כל הנמצאים הללו? הנה יש בזה שלוש תשובות, האחת - שנאמר בראם ללא סבה, ואף על פי כן לא יהא זה לבטלה, כי האדם יהיה עושה לבטלה אם עשה דבר ללא סיבה מפני שאינו יודע תועלתו, וזה אינו שייך בבורא. והשנית - רצה בכך לגלות את החכמה ולהראותה, וכעניין שנאמר "להודיע לבני אדם גבורותיו" (תהלים קמה, יב) והשלישית רצה בכך להועיל לנבראים במה שיצווה אותם ויהיו נשמעים לו, וכמו שאמר: "אני ה' אלהיך מלמדך להועיל מדריךך בדרך תלך" (ישעיה מח, יז).

מקומו של השער השלישי במבנה של אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שלישי, עמ' קטז

מה שראוי להקדים פתיחה למאמר זה, שהבורא יתרוםם ויתהדר, כיון שנתברר שהוא קדמון שלא היה עמו מאומה, הייתה אם כן יצירתו את העולם טובה מאתו וחסד, וכפי שהזכרנו בסוף המאמר הראשון בסיבת בריאת כל הדברים. וממה שנמצא גם בכתובים שהוא טוב ומטיב, כמו שאמר הכתוב: "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו" (תהלים קמה, ט), והגדול שבחסדיו על בריותיו הוא שנתן להם את ההויה, כלומר מה שהמציא אותם אחר שלא היו, וכפי שאמר לנבחריהם: "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו, (ישעיה מג, ז), ואחר כך נתן להם סיבה שבה יגיעו אל האושר המושלם ואל הטובה השלמה, כמו שאמר: "תודיעני אורח חיים שבע שמחות את פניך נעמות בימינך נצח" (שם, טז, יא), והוא מה שציווים בו והזהירם עליו.

ודבר זה, הנה ראשית מחשבת השכל יתבונן בו ויאמר, והרי היה יכול להטיב להם הטובה השלמה ויתן להם האושר הנצחי מבלי שיצווים ולא יזהירם, ואף נראה שיהא חסדו בכך יותר טוב להם במה שפורק מעליהם מן העול? ואומר אני בבאור עניין זה, אדרבה, מה שעשה סבת הגעתם אל הטובה הנצחית השמעותם למה שצווים בו הוא יותר חשוב, לפי שהשכל מחייב, שכל מי שהשיג טוב על מעשה שעשה, מגיע לו כפלים ממה שמגיע מן הטוב, למי שלא עשה כלום, אלא שנתנו לו בחסד, ואין השכל מחייב להשוות ביניהם, וכיון שהדבר כך, הכריע עלינו בוראינו אל החלק היותר חשוב, כדי שתהא תועלתו בגמול כפלי תועלת מי שלא עשה.

מקומו של השער הרביעי במבנה של אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר רביעי, אות ג, עמ' קנה

ומה יכול להדמות לצדק הבורא וחנינתו על האדם הזה, שהוא נתן לו הכוח והיכולת לעשות כל מצוותיו, ולהימנע ממה שהזהירו עליו, וזה מבואר בשכל ובכתובים?

מן המושכל, שאין החכם מחייב למי שהוא, מה שאין ביכולתו ולא מה שיקצר כוחו לעשותו. והכתוב הרי אמר...

הרי נתחייב שתהא יכולת האדם לפני פעולתו, כדי שישלים בה קיום מצות ה' אלוהו.

מקומו של השער החמישי במבנה של אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר חמישי, עמ' קסט

הודיענו אלהינו יתרוםם ויתהדר, כי פעולות משמעת בני אדם לפניו, כאשר מתרבים נקראים זכויות, ומרדיהם אם נתרבו נקראים חובות.

מקומם של השערים השישי עד התשיעי במבנה של אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שישי, אות א, קצג

הודיענו אלהינו יתברך ויתעלה, כי יצירת נפש האדם בקרבו עם שלמות צורת גופו, כאומרו: "משא דבר ה' על ישראל נאם ה' נטה שמים ויסד ארץ ויצר רוח אדם בקרבו" (זכריה יב, א)

ושהוא קבע זמן להימצאם יחד, וכאשר נשלם - מפריד ביניהם, עד אשר ישלם מניין הנפשות אשר חייבה חכמתו לברוא, וכאשר נשלמים - מאחד ביניהם לבין גופותיהם, וגומלם. והעמידו לנו נביאינו על עניינים אלו האותות והמופתים, ולפיכך קיבלנום במהרה, ואחר כך באנו להשיג עניינים אלו מדרך העיון, כפי הקביעה אשר בה הלכנו ביתר המאמרים שקדמו.

מקומו של השער האחרון במבנה של אמונות ודעות

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר עשירי, עמ' רפז-רפח

אפתח ואומר, כי בורא הכל יתהדר ויתרומם, כיון שהוא אחד בעצם, הכרחי שיהו הנבראים מדברים רבים, כמו שביארתי במה שקדם... וכן האדם...

ואשר הביאני לקבוע עניין זה בתחילת מאמר זה, הוא לפי שאני ראיתי בני אדם חושבים שהגיעו למסקנה נכונה כי הראוי שיתנהג האדם במידה אחת כל ימי חייו, יעדיף חיבת דבר על כל שאר החביבים, ושנאת דבר על שאר השנואים. וחקרתי דעה זו ומצאתיה בתכלית הטעות מכמה פנים...

שיעור 4: טעמי המצוות: עבודת האל על מנת לקבל פרס?

מצוות כחלק מהחסד האלוהי של הבריאה

רס"ג, אמונות ודעות (תרגום קאפח, מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שלישי, עמ' קטז

מה שראוי להקדים פתיחה למאמר זה, שהבורא יתרום ויתחדר, כיון שנתברר שהוא קדמון שלא היה עמו מאומה, הייתה אם כן יצירתו את העולם טובה מאתו וחסד, וכפי שהזכרנו בסוף המאמר הראשון בסיבת בריאת כל הדברים. וממה שנמצא גם בכתובים שהוא טוב ומטיב, כמו שאמר הכתוב: "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו" (תהלים קמה, ט), והגדול שבחסדיו על בריותיו הוא שנתן להם את ההויה, כלומר מה שהמציא אותם אחר שלא היו, וכפי שאמר לנבחריהם: "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו, (ישעיהו מג, ז), ואחר כך נתן להם סיבה שבה יגיעו אל האושר המושלם ואל הטובה השלמה, כמו שאמר: "תודיעני אורח חיים שבע שמחות את פניך נעמות בימינך נצח" (ישעיהו טז, יא), והוא מה שציוונו בו והזהירם עליו.

ודבר זה, הנה ראשית מחשבת השכל יתבונן בו ויאמר, והרי היה יכול להטיב להם הטובה השלמה ויתן להם האושר הנצחי מבלי שיצוו ולא יזהירם, ואף נראה שיהא חסדו בכך יותר טוב להם במה שפורק מעליהם מן העול? ואומר אני בבאור עניין זה, אדרבה, מה שעשה סבת הגעתם אל הטובה הנצחית השמעותם למה שצוו בו הוא יותר חשוב, לפי שהשכל מחייב, שכל מי שהשיג טוב על מעשה שעשה, מגיע לו כפלים ממה שמגיע מן הטוב, למי שלא עשה כלום, אלא שנתנו לו בחסד, ואין השכל מחייב להשוות ביניהם. וכיון שהדבר כך, הכריע עלינו בוראינו אל החלק היותר חשוב, כדי שתהא תועלתנו בגמול כפלי תועלת מי שלא עשה.

חלוקת המצוות לסוגים

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שלישי, אות א, עמ' קיז-קיט

ואומר, כי השכל מחייב לגמול לכל מטיב או בטובה אם היה צריך לה, או בתודה אם לא היה צריך לגמול. וכיון שזה מחייב השכל הראשוניים, לא יתכן שיוניחו הבורא יתרום ויתחדר כלפי עצמו. לפיכך חיובי שיצווה את ברואיו לעבדו ולהודות לו על שבראם.

וכן השכל מחייב שאין החכם מרשה לחרפו ולהתפרץ נגדו, לפיכך נתחייב גם שיאסור הבורא את זה על ברואיו מלשלם לו בכך.

וכן השכל מחייב שימנעו הנבראים מלהזיד זה נגד זה בכל אופני הזדון, לפיכך נתחייב שלא ירשה להם החכם דבר זה.

וכן השכל מרשה שישתמש החכם בפועל בדבר מסוים, ויתן לו שכרו על כך, בדבר ששיגי בו תועלת דוקא, כיון שזה ממה שמועיל לפועל ולא יזיק לבעל הפעולה.

וכאשר צירפנו ארבעה חלוקים אילו, נמצאת כללותם הם המצוות אשר צונו בהם אלהינו, שהוא צונו לדעת אותו ולעבדו בלבב שלם...

הרי שלשה הסוגים הללו, הם וכל הנספח אליהם, הם החלק הראשון מחלקי המצוות...

וכל סוג מאילו שנצטוינו בו, ניטע בדעתנו אהבתו, וכל סוג מהן שהוזהרנו עליו - ניטע בדעתנו ריחוקו...

והחלק השני, דברים שאין השכל מחייב אהבתם כשלעצמם, ולא הרחקתם כשלעצמם, הוסיף לנו אלהינו עליהם צווי ואזהרה, להרבות שכרינו ואושרינו בהם. ונעשו אותן מהן שנצטוינו עליהן רצוים, ואשר הוזהרנו עליהן מרוחקין, מנקודת המשמעת שיש בדבר, והרי הם מבחינה שניה זו נספחים אל החלק הראשון. ועם זאת אי אפשר שלא יהיה בהן עם ההתבוננות תועליות מסוימות, וטעם כל שהוא מדרך המושכל, כמו שיש לחלק הראשון תועליות גדולות וטעמים גדולים מדרך המושכל.

ואומר עוד כי החלק השני, שהוא מותר בשכל, וכבר באה התורה וצוותה על חלק ממנו, והזהירה על חלק ממנו, והניחה את השאר מותר כפי שהיה, והוא כגון: מה שקידשה יום מבין הימים, כגון: השבת והמועדים, וכיבוד אחד מבני אדם כגון: הנביא והכהן, ומניעת אכילת מקצת המאכלים, והרחקת ביאת מקצת הנשים, והפרישות אחרי מקצת המקרים על דרך הטומאה. הרי יסודות אילו ותולדותיהן ומה שנספח אליהן, אף על פי שהסבה העיקרית לקיומן, הוא צווי ה' ושנוכה בכך לגמול, הריני מוצא לרובן טעמים פריים מועילים, וראיתי לרשום מקצתם.

הנה מתועליות קידוש מקצת הזמנים בביטול המלאכות בהן, תחלה כדי לנוח מרוב העמל, ועוד להשיג בהן מעט מן החכמה, ולהוסיף מעט בתפילה, ויתפנו בני אדם לפגוש זה את זה בהתקבצם, ויזכירו זה לזה דברים מענייני הדת, ויכריזו עליהם, וכן כל כיוצא בזה.

רעיון הגמול במצוות השבת

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שלישי, אות ז, עמ' קלה

שאין האדם חדל מלחשוב בשכלו, שרשאי הוא להתבטל ביום השבת וזולתו, או למנוחת גופו, או לתועלת ששיגי בכך או לשניהם יחד. וכך באה המצווה השמעתית כפי שהיה מותר בשכלו, ואמרה לו: השבת מנוחה לגופך, וכדי שתקנה בה תועלת וגמול. ולא בטלה מאומה, ואף על פי שעשאתו תמיד, לפי שמותר בשכלו שיצוהו חכם שיתבטל ביום מסוים וייתן לו לכל יום דינר.

ייחודו של עם ישראל

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שלישי, אות ז, עמ' קלב

והואיל וכבר הקדמתי עניינים אילו, ראיתי להסמיך לדברים הללו דברים בעניין ביטול התורה כי זה מקומו. ואומר: קבלו בני ישראל קבלה מוסכמת שמצוות התורה, אמרו להם הנביאים עליהם, שאינם בטלים, ואמרו כי שמענו את זה בדברים מפורשים, שמסתלק בהם כל טעות וכל הסבר.

וכאשר בדקתי בספרים, מצאתי מה שמוכיח על כך: ראשונה שהרבה מן המצוות כתוב בהן "ברית עולם". וכתוב בהן "לדורתיכם". וכן לפי שאמרה התורה: "תורה צוה לנו משה מורשה" (דברים לג, ד), ועוד לפי שאומתינו בני ישראל אינה אומה אלא בתורתיה. וכיון שאמר הבורא שהאומה תעמוד כימי השמים והארץ, הרי בהכרח שתורותיה עומדות כימי השמים והארץ.

שיעור 5: החיים הפיקנטיים: כיצד יראו החיים לאחר ימות המשיח ותחיית המתים?

גוף ונפש

רס"ג, אמונות ודעות (תרגום קאפח, מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שישי, אות א, עמ' קצג
הודיענו אלהינו יתברך ויתעלה, כי יצירת נפש האדם בקרבו עם שלמות צורת גופו, כאומרו: "משא
דבר ה' על ישראל, נאם ה' נטה שמים ויסד ארץ ויצר רוח אדם בקרבו" (זכריה יב, א)
ושהוא קבע זמן להימצאם יחד, וכאשר נשלם - מפריד ביניהם, עד אשר ישלם מניין הנפשות אשר
חייבה חכמתו לברוא, וכאשר נשלמים - מאחד ביניהם לבין גופותיהם, וגומלים.

מה קורה ברגע המוות?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שישי, אות ז, עמ' רי-ריא
והואיל וכבר ביארתי עניינים הללו, ראוי שאבאר היאך יהיה מצב הנפש בעת צאתה מן הגוף.
ואומר, שהאבות מסרו לנו כי המלאך אשר הבורא שולח אותו להפריד ביניהם, מתגלה לאדם בצורת
אש ירוקה מלאה עיניים של אש כחולה, ובידו סיף שלוף מכוון כנגדו, וכאשר רואהו כך נחרד מפניו,
ורוחו נפרדת מגופו.

האם תהיה בעתיד תחיית מתים אחת או שתיים?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שביעי, אות א, עמ' ריז-ריח

אמר בעל הספר: אבל תחיית המתים אשר הודיענו ה' שתהיה בעולם הבא לגמול, הנה זה ממה שאומתנו מסכמת עליו... לפי שהמטרה מכל הנבראים הוא האדם, וסבת רוממותו משמעתו לדבר ה', ופריה החיים הנצחיים בעולם הגמול. ולפני כן מה שראה להפריד בין רוחו וגופו עד עת השלמת הנפשות עד שיקבץ את כולם כמו שביארתי. ולא ידוע לנו שום יהודי החולק על אמונה זו, ולא שתקשה על דעתו היאך יחיה ה' את המתים, מפני שכבר נתברר לו שהוא ברא יש מן האין, ולא יתכן שיקשה עליו להחזיר יש מדברים שנתפרדו או נתפרקו.

עוד כתב לנו תחיית המתים בזמן הישועה... ובזה מצאתי שנפלה מחלוקת בסברא בתחיית המתים שבעולם הזה: הרוב באומתנו אומרים שזה יהיה בזמן הישועה, וראיתי מעטים באומה... מפרשים אותו על העולם הבא, ולפיכך ייחדתי מאמר זה לעניין זה. ואומר אני בו, שאני עיינתי ודקדקתי, ונתברר לי מה שאומרים רוב האומה שתחיית המתים תהיה בזמן הישועה, וראיתי לקובעו כדי שיהא סעד והנחיה כמו מה שכבר קדם... ולא יעד הבטחה זו אלא לבני ישראל בלבד...

איך יש מספיק חומר להקים את כולם לתחיה?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שביעי, אות ה, עמ' רכז-רכח

ושמא מתבונן יתבונן ויאמר, אם הדור הראשון מבני אדם כאשר מתו נתפרדו יסודותיהן וחזר כל חלק מהם למקורו, כלומר חזר החום אל האש ונתערב בה, והלחות לאוויר, והקור למים, והיובש נשאר עפר, ואחר כך הרכיב הבורא גופות הדור השני מן המקורות שכבר נתערבו בהן חלקי הדור הראשון, ואחר כך מת הדור השני מבני אדם ונתערבו חלקיהם גם הם במקורות היסודות, ושוב הרכיב הבורא מהם דור שלישי והייתה אחריתו כשני קודמיו, וכך הרביעי והחמישי, והיאך יתכן שיחזיר את הדור הראשון בשלמותו והשני בשלמותו והשלישי בשלמותו וכבר נתערב מקצת כל דור בשני?

והנני מבאר בזה באור מספיק ואומר, כי לא היה נזקק להשתמש בפרודות גופי הדור הראשון להרכבת גופים אחרים אלא אילו לא נשאר במציאות כי אם אותם החלקים בלבד, שאז היו חוזרים תמיד.

פיצוץ אוכלוסין בעקבות תחיית המתים בזמן הישועה?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שביעי, אות ו, עמ' רלג-רלד

ואם ישאל ויאמר, כאשר יחיה ה' כל מתי האומה הזו, כיצד תכיל אותם הארץ?
נאמר, שאם נעשה חשבון נמצא כי מאז שיצאה אומתנו לעולם עד זמן הישועה, אלפים ומאתים שנה
ועוד כמה שנים, יהיו שלשים ושנים דורות בקירוב, מאה ועשרים ריבוא גברים ונשים, ואם נניח שכולם
צדיקים ובעלי תשובה שיהיו זכאים לזמן הישועה, כי אז היינו מוצאים שלא ימלאו מן הארץ אלא חלק
אחד ממאה וחמישים חלקים, כל זה מתוך הנחה שנתן לכל אחד מהם יותר על מאתים אמות למשכן
וזריעה ויתר הצרכים.

פירוט הדבר שאם נכפיל מאה ועשרים ריבוא שהוא שיעור מספר האומה בקירוב, במשך הזמנים
בשלושים ושנים דורות, שהוא מספר הדורות, יהיה זה שלושת אלפים ריבוא ושמונה מאות וארבעים
ריבוא. ואם נתן להם מן הארץ ארבע פרסאות על ארבע פרסאות שהם חלק ממאה וחמישים ונפרטם
לאמות כל פרסה שלושה מילין, וכל מיל ארבעת אלפים אמה באמה השחורה שהיא שתי אמות וחצי,
יהיה לכל נפש מהם מרחב במקום רפ"ח אמות. וזה מה שלא יעלה אלא למי שאינו מתלמידי החכמים.

תיאורי החיים בתחיית המתים

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שביעי, אות ה, עמ' רכז-רל

וקבלו בעלי המסורת, כי כאשר יחייה הבורא את המתים, יחזיר בגדיהם עליהם, ואין זה קשה מהחזרת
המתים עצמם...

ואחרי שבארתי דברים אלו אומר על דרך הדיוק בעיון בענין תחיית המתים אשר בזמן הישועה ואשר
לעולם הבא גם יחד...

ושמא יחשוב ויאמר אותם שיחיו בעולם הזה, האם יאכלו וישתו ויתחתנו או לאו?
ראוי שנדע שהם יאכלו וישתו כמונו ויתחתנו, כמו שנתבאר בן הצרפית ובן השונמית שחיו בעולם
הזה, אכלו ושתו והיו ראויים לנישואין.

המצב החברתי אחרי תחיית המתים?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שביעי, אות ו, עמ' רלד

ואם ישאל אדם והאם יכירו ידידיהם וקרוביהם? והאם יכירו זה את זה? חקרתי בזה ומצאתי שכן.

האם יש הזדמנות שנייה לפעם ראשונה בתחיית המתים?

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר שביעי, אות ו, עמ' רל-רלא

ושמא יתבונן ויאמר היאך יועברו אל העולם הבא? ראוי שנדע כי מנהגי אותם שיחיו כשאר בני אדם, יבא להם המקום והשני, ויועברו מן המקום הראשון בתהליך קל. ושמא יאמר, הנה אלה אכלו ושתו והתחתנו, ואחר שחיו יעברו אל העולם הבא באותו הבנין ואז יהיו לא אוכלים ולא שותים? הרי אנו נקרב את הדבר להבנתו ונאמר, כמו שידענו שמשנה רבנו היה אוכל ושותה ועמד ארבעים יום בהר, לא אכל ולא שתה ובנין גופו כמות שהוא.

ושמא יאמר, אם הם יתחתנו האם תחזור אשת כל איש אליו אם היא תהיה עמו, או שכבר התיר המות את הנישואין?

נאמר כי גם זה כמו ששאל אחד החכמים האם יצטרכו אותם שיחיו להזאת מי נידה או לאו, וענו ואמרו לו: כיון שיבוא עמהם משה רבנו פטורים אנו מלאמץ את מחשבותינו בכך. וכך אני אומר בעניין הנישואין, לפי שאין דעתנו משגת אלא מצבנו, אבל איסור והיתר בדבר שלא היה כמוהו כלל, האם יבטלו לאותם שיחיו הנישואין או לאו, פטורים אנו מלטרוח בכך, כיון שיהיו שם נביאים ונבואה ותבונה.

איך יראו החיים בתחיית המתים של העולם הבא (זמן השילום)

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר תשיעי, אות ה, עמ' רעא

אחר שכבר ביארתי יסודות אלו וחקרתי, אומר עתה, כי מה שהגמול והעונש על הגוף והנפש יחד, כי הם פועל אחד - כבר פירשתי וביארתי. וכן היאך יחיה ה' את המתים, והיאך יאחד בין כל נפש וגוף שלה, גם זה כבר ביארתי ופירשתי, והשבתי על השאלות השייכות בו, וביררתי את הספקות העולות להיות בו. וראוי שאחל כאן לבאר:

א. מה הוא הגמול, ב. ומה הוא העונש, ג. ובקביעת המקום אשר יהיה אז, ד. ובתיאור הזמן אשר יהיה להם, ה-ו. ובחיוב התמדתו לזוכים - ולענושים, ז. והאם שווה הוא גמולם ועונשם במהותו, ח. והאם יהיה ביניהם הבדל, ט. ומי הוא אשר יתחייב העונש התמידי, י. והאם יפגשו הנגמלים והנענשים זה עם זה, יא. והאם יש עליהם אז חובת משמעת לה', או האם אפשר שיבחרו את המרי, יב. ואם היו נשמעים מה יהיה גמולם.

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר תשיעי, אות ה, עמ' רעא-רעב

אומר, כי הגמול והעונש שני עניינים עדינים, יבראם ה' יתרוםם ויתהדר בזמן השילום, ויגיע מהם לכל אדם כראוי לו, והם יחד ממקור אחד. והוא מקור הדומה לסגולת האש: שורף מאיר, והרי הם מאירים לצדיקים לא לרשעים, ושורפים את הרשעים לא את הצדיקים.

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר תשיעי, אות ה, עמ' רעא-רעב

אבל השאלה העשירית האם יפגשו זה עם זה? ואומר כפי מה שהתבוננתי ומצאתי, הצדיקים והרשעים יראו אלה את אלה ראייה בלבד. כמו שאמר על הצדיקים: "ויצאו וראו בפגרי האנשים" וגו' (ישעיה סו, כד) וכל מה שרואים את עינויים יאמרו ישתבח מי שהצילנו מן העינוי הזה, וישמחו וישישו בחלקם. וכמו שאמר על הרשעים: "פחדו בציון חטאים, אחזה רעדה חנפים, מי ימר לנו אש אוכלה מי יגור לנו מוקדי עולם" (ישעיה לג, יד), ויתפלאו על הצדיקים, היאך נמצאים הם על יד אותה האש הבערת ואינה מזיקתם במאומה, ויצטערו על שאבד להם אותו הגמול. וכמו שהמשילם שם לאנשים שהוזמנו לסעודה, ואנשים הובאו להצטער, שהם רואים אותם ומצטערים... אבל הצדיקים אלו עם אלו, הרי כל מי שהייתה מעלתו קרובה למעלת חברו ייפגש עמו, ואם הייתה רחוקה לא ייפגש.

רס"ג, אמונות ודעות (מוסד הרב קוק, תשנ"ג), מאמר תשיעי, אות י, עמ' רפבג-רפד

אבל השאלה האחרונה והיא האם מוטלת עליהם עבודה לפני ה' יתהדר ויתרומם? ואומר כן, כי לא יתכן שישוחרר שכל ברי מצווי ואזהרה, ואילו היה אפשר שיהיה כדבר הזה לעתיד, כי אז היה עושה כן בעולם הזה. אלא תהיה עליהם חובה להאמין אלהותו, ולא יקללוהו, ולא יתארוהו בתארים שפלים, וכל הדומה לכך. מצד המושכל המוחלט, הנה זה מה שלא יתכן בלעדיו. ודברו הכתובים בעבודה אחרת, שמעית, והוא שיוקצב להם מקום בארצם, יתחייבו ללכת אליו בכל תקופת זמן, יהיה להם כיום השבת או כראש החודש אצלנו עתה, ויעבדוהו שם בדבר שיקבע להם, כדי שלא יהיו ללא עבודת ה'.